

De Stichting Architectuur Museum en het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst bezitten en beheren een unieke en buitengewoon waardevolle collectie op het terrein van de Nederlandse architectuur. Wanneer deze twee instellingen zich samen met de Stichting Wonen (die onder meer over een grote en actuele documentatie-afdeling beschikt) verenigen tot een nieuw instituut voor architectuur, dan kan deze collectie een hechte basis leggen onder alle activiteiten die dit instituut zal ondernemen.

Overigens zijn deze drie niet de eersten en ook niet de enigen die zich in Nederland met het verzamelen op het gebied van de architectuur bezig houden. Dirk Baalman en Erik de Jong gaan in op de geschiedenis van de bouwkunstcollecties die vanaf de 19de eeuw zijn ontstaan, in samenhang met de ontwikkelingen op het gebied van de organisatie van het architectenberoep. Zij geven vervolgens aan waarom een zorgvuldig beheer van architectuurarchieven essentieel is, ook voor het welslagen van het nieuwe instituut: alleen als er op een verantwoorde wijze wordt verzameld, ontsloten en beheerd zal het Nederlandse architectuurinstituut zijn taken ten behoeve van onderzoek en overdracht goed kunnen uitoefenen.

Dirk Baalman, Erik de Jong*)

Museum of archief

Kanttekeningen bij de collecties van een nieuw architectuurinstituut

Leliman

In de geschiedschrijvingen over de oprichting van een architectuurmuseum in Nederland speelt het jaar 1912 steeds een belangrijke rol. Dat is wellicht het gevolg van een nota uit 1970 van R. de Jong van de Rijksdienst Monumentenzorg over de stichting van het NDB, waarin hij Lelimans artikel uit 1912 aanhaalt. Hij beschouwt dit stuk als 'de vroegste voorgeschiedenis'. Steeds weer wordt op deze nota teruggegrepen, onder andere door A. Komter in diens toespraak uit 1972 bij de overdracht van de SAM-archieven aan de staat.¹⁾

Het artikel van Leliman is inderdaad interessant, en om meer dan een reden. Behalve de meest geciteerde passages over de achterstelling van de bouwkundige tekening ten opzichte van de krabbels en schetsen van beeldend kunstenaars, bevat het ideeën over de aard van een architectuurmuseum en opvattingen over het belang van architectuurtekeningen en het verzamelen daarvan. Het is echter niet onbelangrijk Lelimans artikel en opinies te plaatsen in hun tijd van ontstaan en in de traditie waaruit ze zijn voortgekomen.

Maatschappij

Architectuurtekeningen zijn in Nederland al in vroeger eeuwen incidenteel verzameld, veelal door particulieren. Het verzamelen werd meer systematisch aangepakt door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, die vanaf de oprichting in 1842 steeds intensiever en gericht met de opbouw van een collectie tekeningen en modellen bezig was. Vooral na 1880, toen de Maatschappij haar doelstellingen herformuleerde en zich meer op het publiek ging richten, werden tekeningen- en modellenverzamelingen van groot belang geacht voor vergroting van de kennis van en de interesse voor de bouwkunst. Voor exposities terzake huurde men aanvankelijk ruimten in de Rijksacademie van Beeldende Kunsten, maar na 1880 streefde men naar een 'Permanente Tentoonstelling' en wilde men daarvoor een eigen gebouw.²⁾

Die exposities van de Maatschappij tot Bevordering der

Bouwkunst waren geen geringe ondernemingen. In 1867, bij het vijftienvigjarige jubileum van de Maatschappij, exposeerde men ruim 1000 objecten, waarvan 812 tekeningen. Een aantal daarvan bleef na afloop in bezit van de Maatschappij. Belangrijke leden van de Maatschappij waren grote bruikleengevers op zulke tentoonstellingen (in 1867: Leliman Sr. 66 tekeningen, A.N. Godefroy 73 tekeningen). Bij het veertigjarige bestaan in 1882 hield de Maatschappij een expositie in een van de zojuist opgeleverde binnenplaatsen van het Rijksmuseum. Deze tentoonstelling was exemplarisch voor wat de Maatschappij zich voorstelde van de Permanente Tentoonstelling in een eigen gebouw. De tentoongestelde objectieven vielen uiteen in 6 categorieën:

1. de ontwerpen, vervaardigd voor de jubileumprijsvraag 1882;
2. uitgevoerde en niet-uitgevoerde ontwerpen met details en modellen van de leden;
3. ornament en bewerkte materialen;
4. werktuigen en toestellen;
5. hulpmiddelen voor het onderwijs en de studie in de bouwkunst;
6. tekeninstrumenten en benodigdheden

Op 20 mei 1885 werd het gebouw van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in de Marnixstraat in Amsterdam geopend. Het programma, de indeling, de stijl en de decoratie ervan waren illustratief voor doel en streven van de Maatschappij.

Het gebouw moest sociëteit en vergaderzaal zijn voor publieke bijeenkomsten, voordrachten en ledenvergaderingen door de Maatschappij georganiseerd. Zo werden er bijvoorbeeld veelal de aanbestedingen van het werk van leden gehouden. Het gebouw moest het mogelijk maken de kennis van bouwkunst en bouwtechniek (vooral ten aanzien van toegepaste kunst, ambacht en werktuigen) te bevorderen bij vakgenoten en leken. Vooral de categorieën 3 tot en met 6 van de Permanente Tentoonstelling waren dienstig voor de technische aspecten van het vak. De studie van de bouwkunst werd mogelijk gemaakt in de studiezaal en bibliotheek en door de geëxposeerde tekeningen.³⁾

*Medewerkers van de vakgroep kunstgeschiedenis Vrije Universiteit. Door deze vakgroep wordt in een samenwerkingsverband met het NDB gewerkt aan de 19de eeuwse archieven op het NDB.

1. Het artikel van Leliman: 'Een Architectuurmuseum', *De Bouwwereld* XI (1912) nr. 44 p. 345. Afschrift van de rede van A. Komter op 28 september 1972 in het archief van het NDB.

2. Dit gebouw, dat nu exact 100 jaar bestaat, is verdwenen in de huidige bioscoop Calypso, Marnixstraat 402. Voor gegevens over de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (Mij. tBtB) werd gebruik gemaakt van de verslagen van werkcolleges kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit: C. Moes, 'Het Gebouw der Mij. tBtB', 1983; C. Sieger, 'De Rol van de Tekening binnen de Mij. tBtB', 1983 en M. Mak, 'de Architectuurtekeningen van de Mij. tBtB', 1974.

3. De bibliotheek van de Maatschappij werd in 1964 door de BNA 'geschoond', waardoor veel oudere titels niet meer bekend zijn.

De getekende voorbeelden speelden een belangrijke rol bij het documenteren van de architectuur uit de eigen tijd en uit het verleden. Op die manier zou men uiteindelijk kunnen komen tot het schrijven van een geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst. Die was nodig in verband met de architectuurpraktijk, de zich ontwikkelende belangstelling voor behoud van gebouwen en de opkomst van de monumentenzorg. Bovendien werd met de tekeningen van eigentijdse architectuur duidelijk gemaakt hoe ver men was gevorderd op de weg naar een nieuwe eigen stijl, die zou passen bij tijd en natie. Deze centrale vraag naar de nieuwe eenheidsstijl vormde de kern waaromheen het gebouw en de activiteiten die daarin plaatsvonden, werden opgetrokken.

De stijl van het Maatschappijgebouw was vanzelfsprekend de Hollandse Renaissance: de stijl van 'onze' Gouden Eeuw. Bouwfragmenten van verloren gegane monumenten uit die tijd moesten in de gevel aan de Marnixstraat worden opgenomen in een poging heden en verleden naadloos aan elkaar te verbinden. Het verleden werd hier, net als in het architectuur- en decoratieprogramma van het Rijksmuseum, ingezet als lering voor het heden.

De tekeningen werden door de Maatschappij verworven door aankoop en schenking (legaat Godefroy bijvoorbeeld) en door opdrachten te geven. Zo werden prijsvragen uitgeschreven, waarvan de resultaten in bezit van de Maatschappij kwamen en werden voor de documentatie van historische gebouwen opdrachten gegeven voor opmetingen die in de lange reeks 'Oude Bestaande Gebouwen' werden gepubliceerd.

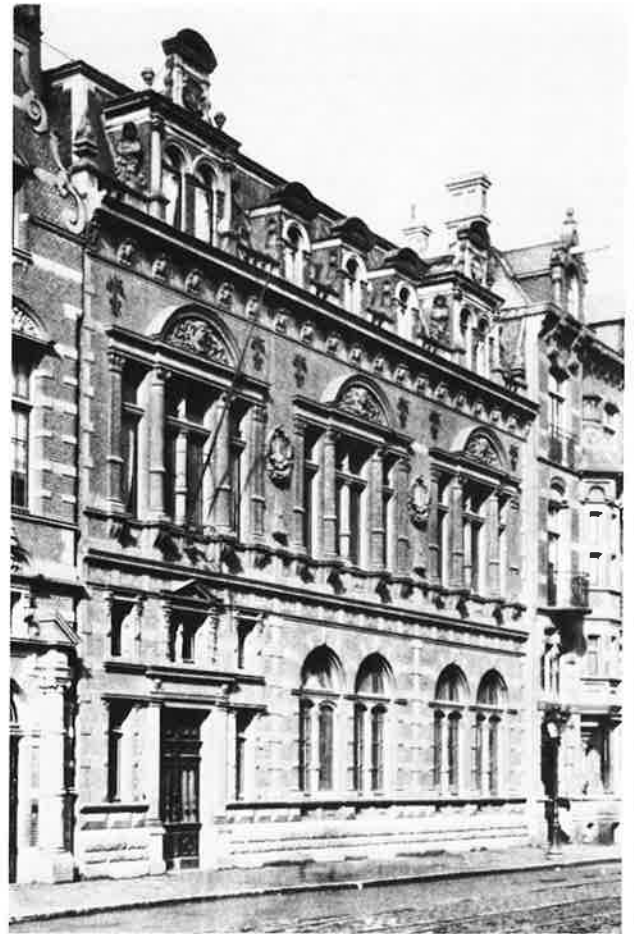
Al met al is de som van de activiteiten die de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in haar gebouw heeft ontplooid een goede doorsnede van het nieuwe architectuurinstituut dat men zich nu, honderd jaar later, voorstelt op te richten.

Intussen stond de Maatschappij met haar belangstelling voor het verzamelen van tekeningen, modellen en foto's niet alleen. Enige tijd maakte van haar collecties deel uit de verzameling Olie, die echter begin deze eeuw door de familie werd teruggetrokken. Over de particuliere verzamelaar A.A. Kok werd onlangs een tentoonstelling en publicatie verzorgd door het Amsterdams Gemeente-archief.⁴⁾ Als J.H.W. Leliman (jr) in 1912 dus de pen ter hand neemt om bij de aankondiging van de zoveelste herdenkingstentoonstelling (honderd jaar Nederland in 1913) te pleiten voor iets permanents in plaats van weer een prijsvraag, dan moet zijn pleidooi duidelijk geplaatst worden tegen de achtergrond van de dan al zeventig jaar oude traditie van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

BNA

Dat zijn oproep nodig was, viel onder andere te wijten aan het kwijnend bestaan dat de Maatschappij toen leidde en dat al in de jaren '90 was ingezet. Wegens geldgebrek (en daar speelden de lasten van het Maatschappijgebouw zeker een rol bij) waren de activiteiten van de Maatschappij beperkt. Tegelijk maakte het architectenberoep in Nederland een relatief snelle emancipatie door, die in 1908 leidde tot oprichting van een eigen beroepsvereniging, de Bond van Nederlandse Architecten. De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, die zijn rijke traditie in de 19de eeuw grotendeels baseerde op het gemengde lidmaatschap van vakbroeders en 'dilettanti' (met in hun gelederen literatoren als Buchler en Van Vloten en notabelen als Van Lennep), zag in 1908 de ledenlijst schrikbarend slinken. Een poging tot fusie van de Maatschappij met de vakvereniging BNA ketste in 1912/1913 af op bezwaren van de BNA. In 1918 kwam zo'n fusie wel tot stand, maar de Maatschappij was toen zozeer de onderliggende partij, dat we er tot op de dag van vandaag nauwelijks meer iets van vernomen hebben. In de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst/BNA heeft de bevordering van de bouwkunst nooit de hoogste prioriteit gehad.

Th. G. Schill en D. H. Haverkamp, gebouw van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Amsterdam, Marnixstraat, 1885. (Historisch Topografische Atlas, Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam.)

Commissie

Het architectuurmuseum dat Leliman in 1912 bepleitte zou een waardig onderdak hebben kunnen bieden aan de collecties en de boekery van de Maatschappij. Voor de taakstelling legde hij de nadruk op het verzamelen van tekeningen en modellen. Het beste leek het hem, het geheel op te zetten als een studieverzameling en het museum te verbinden aan de Technische Hogeschool.

In de beste tradities van de kunstopvattingen in zijn tijd zag Leliman de architectuurtekening van niet-uitgevoerde bouwwerken als de meest documentaire. Daar kon de architect zijn genie tonen in een ideale conceptie, zonder de 'besnoeiingen van de praktijk'. Aan prijsvragen en studies hecht hij dan ook veel waarde, zoals de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst ook deed. Van de bredere doelstelling van een publieksmuseum met taken op het gebied van de bevordering der bouwkunst zag Leliman voorlopig af, al leek hem aansluiting bij een groot technisch museum wel ideaal (hij wees op het Conservatoire des Arts et Métiers in Parijs).

In de Commissie die op initiatief van het genootschap Architectura et Amicitia in 1916 een nota uitbracht voor de Minister van Binnenlandse Zaken, speelde de keuze tussen studieverzameling en publieksmuseum ook. De Delftse hoogleraar J.F. Klinkhamer nam, met dezelfde voorkeur als die van Leliman voor aansluiting bij de TH-Delft, in de Commissie een minderheidsstandpunt in. Dit initiatief van A et A leidt alleen tot de oprichting van een Rijkscommissie die in 1919 aanbeval een Rijksmuseum voor bouwkunst te stichten in de hoofdstad. Deze aanbeveling leidde, evenmin als de acties van prof. jhr. Six in 1923, tot vestiging van zo'n museum.⁵⁾

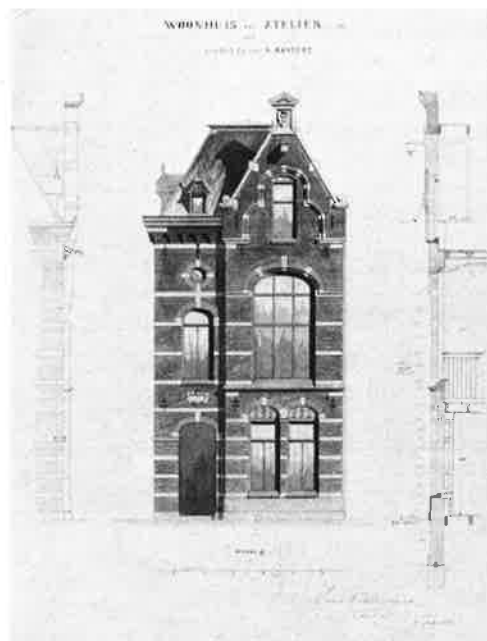
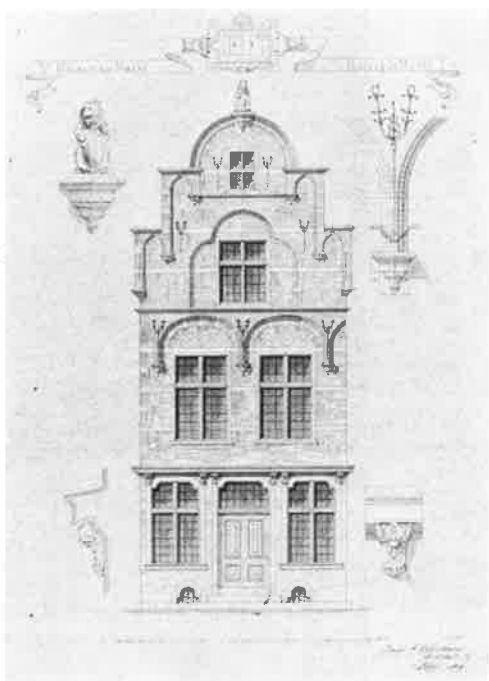
Het verwerven ging intussen overigens door. Six nam als directeur van het Rijksmuseum bouwtekeningen op in de collectie van het Prentenkabinet, de weduwe De Bazel schenkt in 1925 het werk van haar echtgenoot voor het 'toekomstig museum voor bouwkunst' aan de Rijkscommissie en in 1940 werd een borstbeeld van Kromhout geschonken voor dezelfde gedroomde instelling.⁶⁾ De BNA zelf zette in 1924 een tekeningenarchief op, dat gevormd moest worden door de leden die uit eigen beweging of op verzoek materiaal beschikbaar stelden. Dat archief is nooit erg substantieel geworden.

4. M. Beek, *3 Eeuwen Amsterdamse Bouwkunst. Catalogus van de Architectuurtekeningen in de Verzameling A.A. Kok*, Amsterdam 1984.

5. Voor een verslag van het debat in de Commissie zie *Architectura* 1925, p. 102. Voor Six zie *Architectura* 1925 p. 65. Vergelijk ook artikelen van W. Kromhout in de zelfde jaargang op p. 81, 89 en 103.

6. De Bazel: zie *Architectura* 1925 p. 293. Voor de buste van Kromhout zie toespraak Komter (noot 1); de buste bevindt zich thans in de Academie van Bouwkunst in Amsterdam.

Jacob F. Klinkhamer, opmetingstekening van een 16de-eeuws huis op de Markt in Delft, 1879. Deze opmeting werd door Klinkhamer tijdens zijn studie bij E. Gugel aan de Polytechnische School in Delft verricht voor de reeks *Afbeeldingen van Oude Bestaande Gebouwen* (serie 24, 1879). (Archief Klinkhamer, NDB.)

Jacob F. Klinkhamer, ontwerp voor een woonhuis met atelier voor de schilder S. N. Bastert, Amsterdam, Oosterpark, 1885. Motieven, de architect onder andere bekend door opmetingen van oude gebouwen, worden in eigen ontwerpen toegepast. De voorkeur voor de Hollandse renaissance spreekt zowel uit de keuze van het op te meten object als uit dit ontwerp. (Archief Klinkhamer, NDB.)

L. H. Ebersson, ontwerp (in meervoudige opdracht) voor het Museum Koning Willem I in Amsterdam, 1875. (Collectie SAM/NDB.)

Aanbieding van de buste van W. Kromhout Czn. aan de regering (in de persoon van de minister van O.K. en W., G. Bolkenstein). Uitdrukkelijk werd het beeld bestemd voor plaatsing in het op te richten architectuurmuseum. Kromhout, wiens 76ste verjaardag in mei 1940 aanleiding voor deze aanbieding was, zit op de foto onmiddellijk rechts naast zijn buste. (Archief Kromhout, NDB.)

Dezelfde BNA liet voor de oorlog tentoonstellingen organiseren door de Tentoonstellingsraad voor Bouwkunst en aanverwante Kunsten. Een interessante verzameling van vooral foto's vormt het restant van deze activiteiten.⁷⁾

SAM

Na de oorlog leidden besprekingen tussen A et A en BNA, die vanaf 1952 werden gevoerd, in 1955 tot oprichting van de SAM. De stichtingsacte, ondertekend door H.J.W. Thunissen en C. de Geus, vermeldt als doelstelling: 'Tekeningen, stukken en andere originalia, foto's, modellen en boek- en plaatwerken, welke van belang zijn voor de kennis van de Nederlandse architectuur, te verzamelen, te bewaren, te onderhouden en toegankelijk te maken voor belangstellenden'.

In de statuten staat niet vermeld wat men zich voorstelt met de collecties te doen. 'Onderhouden en toegankelijk maken' suggereert niet meer dan de studieverzameling die Leliman 40 jaar eerder voor ogen had. Maar de naam SAM impliceert een ruimer, meer publiek-gericht einddoel.

Hoewel de BNA bij de oprichting de SAM geheel als zijn domein beschouwde (de bond benoemde bestuur en raad van toezicht, regelde de statuten en liquidatie, terwijl van A et A verder niets meer vernomen werd), geeft de geschiedenis tot 1978 niet veel blijk van hartstochtelijke belangstelling van deze vakvereniging. De Sam leek in de eerste vijftien jaar van haar bestaan bovenal af te hangen van slechts één persoon: Auke Komter. De Stichting verzamelde, trouw aan de doelstelling, vele belangwekkende particuliere archieven en deed vergeefs een beroep op de overheid om steun, maar was aan het eind van de jaren '60 in feite ten dode opgeschreven. Er waren absoluut geen fondsen om aan de in de statuten genoemde doelen van 'onderhouden en toegankelijk maken' te voldoen en de hoeveelheid papier begon ruimschoots de pan uit te rijzen. De Gemeente Amsterdam stelde in 1963 de voormalige turfpakhuizen (het 'Arsenaal') aan het Waterlooplein beschikbaar als onderkomen, maar het duurde tot 1971 voor men daar feitelijk kon intrekken. In de tussentijdgende periode dook het depot op van bouwtekeningen, maquettes en documenten dat in het Rijksmuseum was ingericht. De grote hoeveelheid materiaal die hier beschikbaar kwam, waaronder belangrijke delen van het Cuypers-archief, werd in de jaren 1968/69 op initiatief van de Amsterdamse hoogleraren Peeters en Van Swigchem voorlopig geïnventariseerd door studenten. Via een tijdelijk onderkomen in Nijmegen (!) kwam uiteindelijk ook dit materiaal in het Arsenaal terecht.

NDB

Het was op dat moment dat de Rijksoverheid zich voor de verzameling van de SAM begon te interesseren, wat in 1972 leidde tot overdracht van 35 archieven van de vleugellamme SAM aan de Staat der Nederlanden. De dure auto die de collecties van de SAM vormen werd ondergebracht in een garage, die speciaal daarvoor getimmerd werd aan het gebouw van de Rijksdienst Monumentenzorg (RDMZ). De naam van de garage is Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst.⁸⁾ De plotselinge interesse van de RDMZ moet worden verklaard vanuit het besef dat de Dienst zich binnenkort met de 'Jongere Monumenten' (dat wil zeggen die van na 1850) zou moeten gaan bezighouden. Een documentatiebron als die in de archieven van de SAM voorradig was, kon daarbij goede diensten bewijzen.

Bij gelegenheid van de archievenoverdracht werden vele mooie woorden gesproken, maar de spanning tussen ambitieuze particulieren en een onwillige overheid was goed voelbaar. De SAM paste haar statuten aan en de nieuwe doelstelling spreekt in de eerste plaats over verwerving. Daarnaast zal de SAM nu *bevorderen* dat het materiaal wordt onderhouden, toegankelijk gemaakt, enzovoort. Voorts zal een documentatie van Nederlandse architectuur

worden opgebouwd en wordt vermeld dat bij realisatie van de doelstellingen zal worden samengewerkt met het NDB.

Opmerkelijk is hier dat de SAM het bewerken en toegankelijk maken van de collecties, in 1955 in de doelstellingen opgenomen, in 1972 aan het onderbezette NDB overliet. Na het failliet van eind jaren '60 geen vreemde constructie. Maar bij de overdracht van de archieven aan het Rijk kende staatssecretaris Vonhoff (CRM) de SAM de taak toe het NDB te 'begeleiden'. Moest hieruit worden begrepen dat het door hem geroemde particulier initiatief zich met ideevorming omtrent dat beheer zou bezighouden?

Ingrijpend in het statuut zijn ook de wijzigingen in de samenstelling van het bestuur, dat nu mandatarissen zou kennen van NDB, RDMZ, Museumvereniging, de Gemeente Amsterdam en vijf afgevaardigden van verenigingen die zich met bouwkunst in de ruimste zin bezighouden. Voorts dienden er maximaal twaalf personen qualitate qua zitting in het algemeen bestuur te hebben. Het draagvlak van de SAM was hiermee vergroot tot een brede groep van beroepsinstellingen, instituten van onderwijs en wetenschappen enzovoort.

De in de statuten vermelde documentatie over architectuur is er niet gekomen. Over tentoonstellingen wordt in de statuten ook ditmaal niet gerept, zodat de activiteiten van de SAM na 1972 in principe beperkt waren tot verzamelen en 'bevorderen dat het door haar en anderen bijeengebracht materiaal wordt verzameld, bewaard, onderhouden, bewerkt en toegankelijk gemaakt voor belangstellenden'. Op zich is er dan een duidelijke taakverdeling tussen SAM en NDB, (waarbij de Stichting geen en het Documentatiecentrum wel personeel heeft) hoewel daarbij moet worden aangetekend, dat de dochter van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg tot op heden zonder een statuut of taakstellingsbrief opereert.

NDB/SAM

Hoe de beide partners in architectonisch erfgoed gedurende de afgelopen twaalf jaar hebben gereid en gezeild is elders uitvoerig beschreven, zodat de treurnis die uit die jaren naar voren komt, hier niet nog eens herhaald hoeft te worden.⁹⁾ Belangrijk is dat de exposities die, uit enthousiasme voor het voorhanden materiaal, in 1975 met de collecties uit de Droogbak in den lande worden georganiseerd, het NDB een reprimande opleverden wegens ongeoorloofde taakverruiming. De dubbelzinnige positie van het NDB en haar beheer leidde in 1978 tot het vertrek van Fons Asselbergs. Vervolgens stortte de SAM zich op het maken van tentoonstellingen (Wils, Niegeman, Komter, enzovoort), wat ertoe leidde dat in 1979 de Stichting opnieuw zo goed als failliet was. Het slagveld overziend, kon men constateren, dat deze tentoonstellingen veel tijd van het NDB hadden opgesoupeerd (wat ten koste van de bewerking van de collecties ging), dat ze weinig succesvol en soms zelfs ronduit een blamage waren. Als belangrijk neveneffect hadden zij wel dat zij de belangstelling voor de collecties warm hielden (zeker bij de specifieke achterban van de SAM), maar ook dat ze de SAM tot een weerloze prooi hadden gemaakt van de nieuwe reddende engel: de BNA.

Vanuit deze bond stapten in 1979 twee bestuurders kwiek aan boord van de SAM om daar de stuurhut te gaan bezetten.¹⁰⁾ Een zoveelste poging van de 'vakgemeenschap' van architecten om zich actief met de vestiging van een architectuurmuseum te bemoeien. Maar deze poging leek niet direct ingegeven door ambities van de BNA met betrekking tot de inhoudelijke aspecten van een architectuurmuseum. Veeleer was sprake van persoonlijke ambities en het kopen van posities omwille van de machtsuitoefening. Ook in deze fase van de geboortegeschiedenis van het Nederlands architectuurmuseum speelden formele structuren en andere aspecten een veel prominenter rol dan de ideevorming ten aanzien van de inhoud van de museale en archivalische taken.

7. Het archief van de Tentoonstellingsraad is in beheer bij het NDB; het is eigendom van de Staat.

8. De gelijkenis is van Prof. C.A. van Swigchem, bij de overdracht in 1972 waarnemend directeur RDMZ, thans hoogleraar aan de Vrije Universiteit.

9. Twee artikelen zijn hier relevant: W. Lookman, 'Architectuurmuseum zou Geschiedenis van Opdracht en Ontwerp in Beeld moeten brengen', (Interview met Fons Asselbergs), *Het Financieele Dagblad* 11 augustus 1978; S.U. Barbieri, 'De trieste Geschiedenis van de Stichting Architectuurmuseum', *Vrij Nederland*, 9 december 1978.

10. R. Brouwers, 'BNA-duo stapt kwiek aan boord bij Stichting Architectuurmuseum', *Wonen-TABK* 1979 nr. 16/17; idem, 'BNA-bestuur stelt zich achter Koppelverkoop Architectuurmuseum', *Wonen/TABK* 1979 nr. 20/21; S.U. Barbieri, 'Architectuurmuseum: het ongeboren Kind van de BNA', *PLAN* 1979 nr. 6. Zie ook: Dick A. van Ruler, 'SAM: van Museum naar Impressariaat', *PLAN* 1981 nr. 2; Ir. C. de Wit, 'Historie en Toekomst van de SAM', *Plan* 1979 nr. 3.

De geschetste situatie van de afgelopen dertig jaar is niet alleen relevant voor de institutionele structuren die nu zijn gegroeid, maar heeft ook voor de collecties grote gevolgen.

Tekeningencollecties

Bij het op te richten architectuurmuseum of architectuurinstituut zijn de verzameling archieven, tekeningen, foto's, afbeeldingen, boeken en maquettes altijd van groot belang geweest. Niettemin is het nooit duidelijk geweest en tot op de dag van vandaag nog steeds niet duidelijk geworden, wat precies de status van deze collecties is. Dragen zij een museaal karakter of laten zij zich beter omschrijven met de term archivalisch? De verwarring die er de laatste tijd is geweest rond de oprichting van het instituut en zijn bestemming, alsmede ten aanzien van de naamgeving ervan, ligt voor een groot deel in deze niet opgeloste problematiek. Zal het een Museum zijn of te boek staan met de iets algemenere naam Instituut?

Wat het ook zal worden, de als 'stofnesten' verguisde collecties van het NDB en de SAM en de papieren documentatie van de Stichting Wonen zullen er een integraal bestanddeel van uitmaken. Het is dan ook van het grootste belang de status van deze collecties nader en definitief vast te stellen.

Nu zijn SAM en NDB niet de enige instellingen in Nederland die architectuurcollecties beheren en verzamelen.¹¹⁾ De prentenkabinetten van de grotere musea, zoals bijvoorbeeld die van het Rijksmuseum, hebben in hun bestanden vaak oudere, van voor 1800 daterende architectuurtekeningen (waaronder zowel schetsen, ontwerp- en presentatietekeningen als bouwtekeningen zijn te verstaan). Meestal zijn die tekeningen geordend naar kunstenaar en zijn zij daar meer aanwezig om hun kunst- en zeldzaamheidswaarde, dan dat ze om hun specifieke aard van architectuurtekening worden gewaardeerd. Bij het Rijksmuseum is het zelfs zo, dat een aantal oudere anonieme bouwtekeningen, tezamen met een bestand aan 19de-eeuwse tekeningen, geheel ongeinventariseerd buiten de vaste collectie wordt beheerd.

Dit verschil in waardering voor de oudere architectuurtekening en de meer recente 19de- en 20ste-eeuwse, blijkt eveneens uit het feit dat de mooie collectie van voornamelijk 18de-eeuwse tekeningen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in een catalogus beschreven zijn,¹²⁾ terwijl de bestanden aan 19de-eeuwse tekeningen van de Rijksdienst Monumentenzorg (pas onlangs geordend) en de TH-Delft het nog steeds zonder (zelfs maar een voorlopige) catalogus moeten doen.

Het blijft merkwaardig dat zelfs bij de huidige groeiende belangstelling voor de architectuurtekening (zie de hoge veilingprijzen)¹³⁾ het omgaan met, de waardering en vooral ook de aandacht voor de tekening als fysiek en documentair object in vele collecties nog zoveel te wensen over laat. (Een situatie die zich trouwens in nog sterkere mate voordoet bij bouwfragmenten, zoals beheerd door rijks- en gemeenteinstellingen.) Met name de 19de-eeuwse tekeningen zijn hier het slachtoffer van. Dit is overigens geen typisch Nederlands fenomeen; wie ooit de tekeningenverzameling van de Avery Library of Columbia University (New York) heeft bezocht, kon constateren dat er wel mooie catalogi van deze collectie verschijnen, maar dat de omstandigheden waarin deze uitnemende verzameling beheerd en geconserveerd wordt, bijzonder slecht zijn.

Nu zijn natuurlijk de musea hier niet alleen zelf schuld aan: de belangstelling voor de 19de-eeuwse architectuur is zeer recent en hierdoor is de kennis omtrent materiaal uit deze periode nog miniem. Maar kunsthistorici en architecten blijken vaak al te zeer in eerste instantie gebiologeerd te zijn door de mooie tekening, die fraaie onbekende aquarel, dan dat zij zich werkelijk de context van een dergelijke tekening (willen) realiseren. Betere bekendheid met archiefproblematiek en collectievorming, met beheer en conservering

dient nodig te worden ingevoerd bij degenen die zich met architectuurhistorisch materiaal bezighouden.

Naast de musea zijn er natuurlijk de particuliere verzamelingen, waarvan die van Lodewijk Houthakker wel het meest belangrijke, maar door officiële instanties ook meest versmaide voorbeeld is.¹⁴⁾ Het zal een testcase voor de werkelijke waardering voor de architectuurtekening – oud en modern – zijn, of de Nederlandse Staat, zoals zij bij de fotocollectie Hartkamp deed, deze prachtige collectie voor eigen land zal willen veiligstellen.

Onder deze vermeldingen mogen ook de Topografische Atlassen van rijks- en gemeente-archieven niet ontbreken. Deze collecties beschikken veelal over een ware goudmijn van architectuurtekeningen en -foto's met betrekking tot de architectuur van een bepaalde plaats of streek, soms in samenhang met de archieven waaruit zij afkomstig zijn. Bij deze op het oog zo eenvoudige constatering doet zich echter direct een probleem voor wat betreft de positie van die tekeningen.

Het verzamelgebied van een historisch-topografische atlas kan betrekking hebben op ten eerste de topografie (onder te verdelen naar gezichten, kaarten en, als laatste, bouwtekeningen), ten tweede op historie, ten derde op personen en als laatste op zeden en gewoonten.¹⁵⁾ Met de topografie als eerste ordeningsprincipe zijn vele architectuurtekeningen – vaak in een vroeg stadium al uit hun originele archiefdoosiers gelicht – hieraan ondergeschikt gemaakt en naar plaats opgeborgen. Het introduceren van het zogenaamde herkomstbeginsel (i.e. dat ieder archiefstuk behoort te worden teruggebracht tot het archief waaruit het afkomstig is en in dat archief op zijn oorspronkelijke plaats), kan en moet ook op architectuurarchieven worden toegepast zodat de tekening meer als de neerslag van een specifiek ontwerpproces wordt gewaardeerd dan als een geïsoleerd kunstobjekt.

Voor de moderne archivaliek geldt deze situatie gelukkig niet meer. Vanwege het feit dat architectuur- en bouwtekeningen worden opgevat als archiefstukken en met het oog op doelmatige berging, bestudering, raadpleging en restauratie, worden deze tegenwoordig niet meer in, maar bij topografische atlassen bewaard. De uit hun archief gelichte tekeningen worden per archief in afzonderlijke kasten, of met duidelijke opschriften, buiten de eigenlijke atlas bewaard, waardoor het verband met de bijbehorende andere archiefstukken wordt gewaarborgd. Dat dit voor de tekening van het allergrootste belang is, wordt buiten archiefkringen niet altijd gewaardeerd, maar wordt duidelijk als we ons de definitie van een archief voor ogen houden: 'Een archief is het geheel van bescheiden, ontvangen of opgemaakt door een instelling, persoon of een groep van personen'.¹⁶⁾ Dat betekent voor de architectuurtekening dat deze evenzeer beschouwd kan worden als een archiefstuk ('archiefstukken zijn al die stukken die ongeacht hun vorm, naar hun aard bestemd zijn om te berusten onder de instelling, persoon of groep personen die deze heeft ontvangen of opgemaakt uit hoofde van zijn of haar activiteiten of vervulling van zijn/haar taken'): de tekening eerder als neerslag van een activiteit (het bouwproces) dan als kunstwerk in een isolement.¹⁷⁾

Is deze 'integrale' visie van het grootste belang, ook voor de verzamelingen van het toekomstig architectuurinstituut, het probleem bij de archiefinstellingen met hun topografische atlassen is, dat er nog nauwelijks ervaring bestaat met de integrale beschrijving van architectuurarchieven door middel van een inventaris. Zelden worden de tekeningen zó opgenomen dat de architectuurspecialist een duidelijk beeld krijgt van de tekeningen, die bij een architectenarchief nu eenmaal van zo groot belang zijn.¹⁸⁾

Archief

Ten opzichte van de hier opgesomde verzamelingen met architectuurarchieven en/of collecties van tekeningen neemt het NDB met zijn bestanden een unieke positie in. Het is een instituut waarbij architectuur en stedenbouw de

11. Afgezien nog van die instellingen bij wie het aanwezig zijn van grote hoeveelheden tekeningen samenhangt met de uitoefening van hun doelstellingen (vergelijk de vele restauratietekeningen bij de Rijksdienst Monumentenzorg in Zeist).

12. C.C.G. Quarles van Ufford, 'Catalogus van overwegend Amsterdamse Architectuur- en Decoratieontwerpen uit de achttiende eeuw aanwezig in de Verzamelingen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam en het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht'. Jaarverslagen van het KOG in de 11de, 112de en 113de Jaarvergadering uitgebracht, Amsterdam 1972.

13. Vergelijk bijvoorbeeld de recente catalogus van Christie's Londen, *Important Architectural Drawings and Watercolours including the Sir Albert Richardson Collection*, 30 november 1983.

14. Deze collectie wordt momenteel geïnventariseerd en tentoongesteld, voordat zij over een aantal jaren geveild zal worden. Zie: *Wanden en Plafonds. Tekeningen uit de Verzameling Lodewijk Houthakker*, Catalogus Nijmeegs Museum Commanderie van St. Jan 1985, samengesteld door R. Kolléwijn. Een catalogus van de neo-classicistische tekeningen is in voorbereiding.

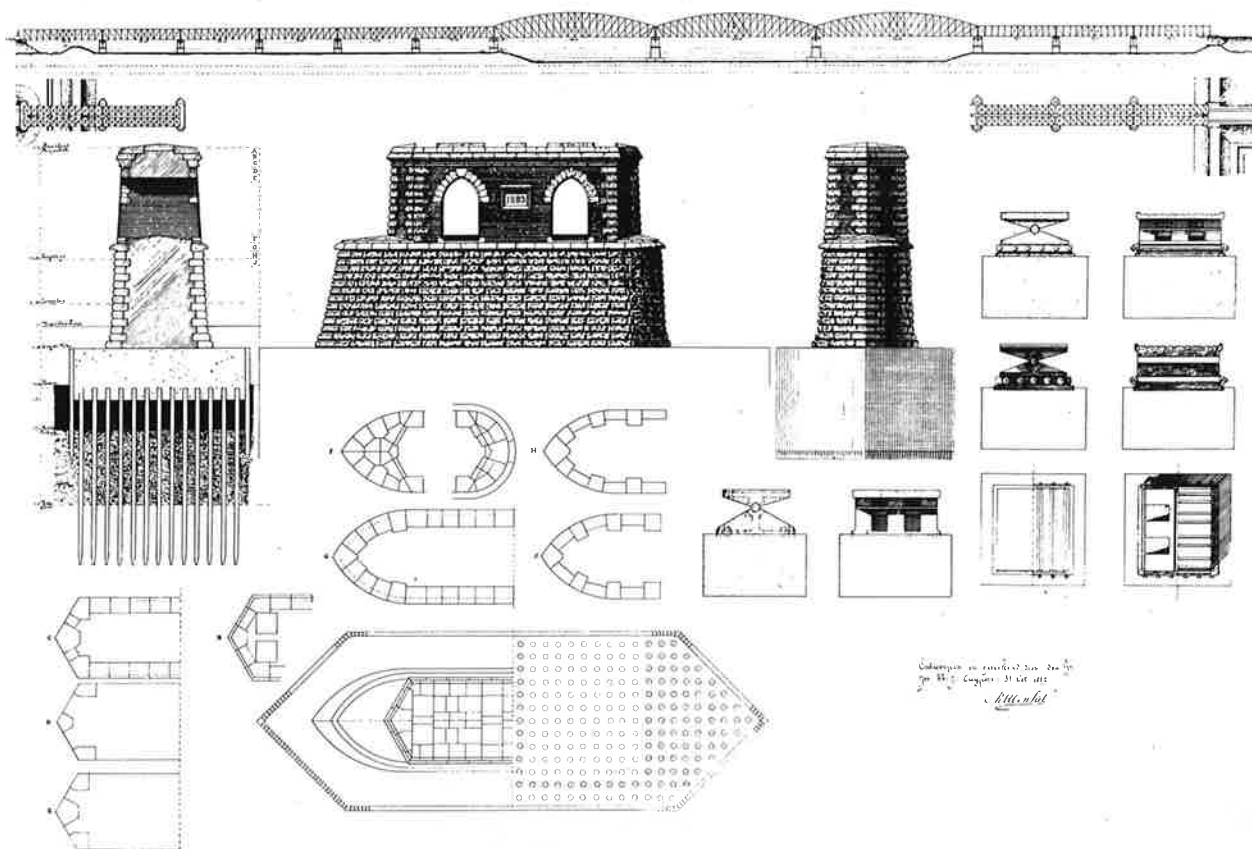
15. Zie 'Het Beheer van Topografisch Historische Atlassen'. Uitgegeven door de Vereniging De Topografisch-Historische Atlas, overdruk uit *Het Nederlands Archiefblad* 78 (1974) nr. 4 met name p. 10-12.

16. *Lexicon van Nederlandse Archiefterminen*, 's-Gravenhage 1983 p. 13 ('Hoofdbegrippen').

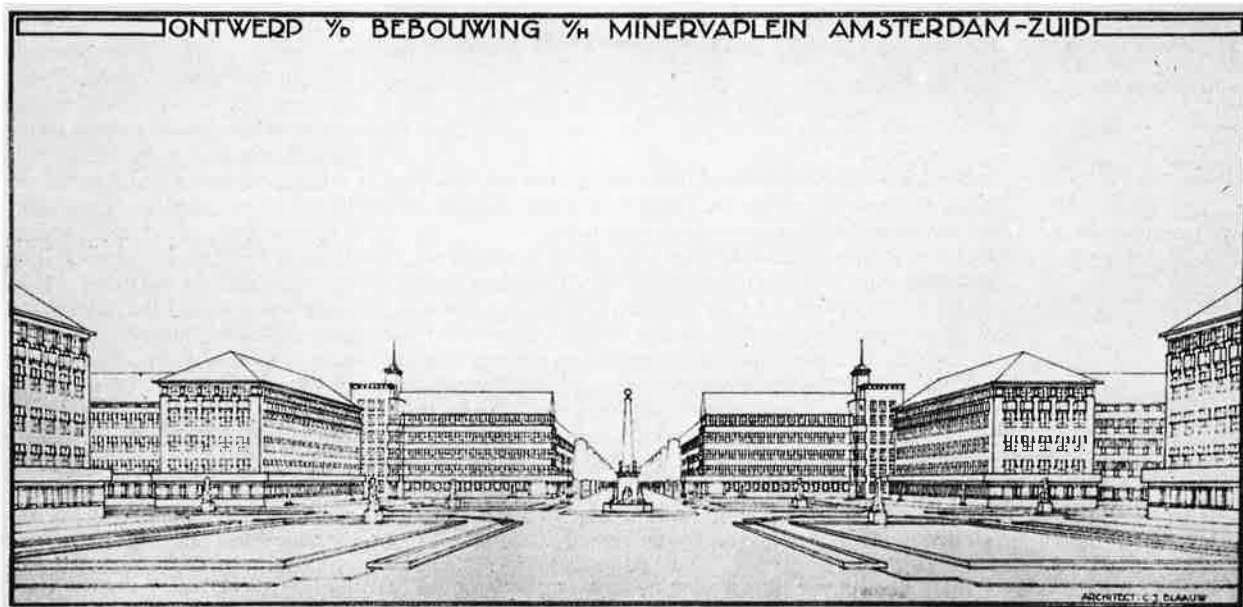
17. Voor de definitie: vergelijk noot 16.

18. Een voorbeeld van een geslaagde archiefinventaris waarin architectuurhistorisch materiaal wordt beschreven is: C.A.J. Bastiaens, *Architect Co Brandes 1900-1955*, Inventaris Gemeente Archief 's-Gravenhage 1984. Minder van kwaliteit, en het tekeningen-aspect eigenlijk veronachtzamd is: H.J.T. Pullmann, N.N.N. de Mol, *Inventaris van de Gemeentelijke Dienst Bouw- en Woningtoezicht te Nijmegen (1888) (1915-1951)*, Nijmegen 1981.

ONTWERP VAN EEN STROOMPIJLER.
STROOMPIJLER.

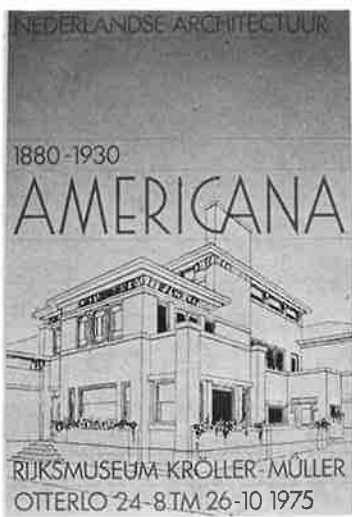
Jos Th. J. Cuypers, ontwerp voor een stroompijler van een spoorbrug, 31-10-1882. Een opgave in de opleiding tot ingenieur aan de Polytechnische School Delft, waar Cuypers in 1884 afstudeerde. Het archief van deze Cuypers is een van de in 1972 aan de Staat overgedragen archieven.

C. J. Blaauw, prijsvraag-ontwerp Minervaplein Amsterdam, 1930. Monumenten van na 1850. (Archief Blaauw, Collectie SAM/NDB)

allereerste uitgangspunten vormen en de gemeenschappelijke noemer van de aanwezige collecties zijn. De aantallen tekeningen zijn in verhouding omgekeerd evenredig aan die van de gewone archiefdiensten, waar immers de geschreven documenten de tekeningen meestal in aantal verre te boven gaan. De museale kwaliteiten van deze verzamelingen zijn onmiskenbaar. Een 'documentatiecentrum' zoals het officieel heet, ofwel een 'architectuurmuseum' zoals het meestal genoemd wordt, lijken geen toepasselijke benamingen

voor een instituut dat, evenals rijks- en gemeentelijke archiefdiensten, archieven beheert. Er worden immers – gespecialiseerde – particuliere archieven van architecten of architectenverenigingen verzameld en bewaard, evenals collecties architectuurtekeningen. Ook zijn er collecties boeken, tijdschriften en memorabilia zoals beeldhouwwerken, meubelen en toegepaste kunst voor zover ontworpen door architecten. Deze laatste categorie wordt echter niet actief verzameld. Het NDB lijkt wat zijn zorg voor de

Vier affiches voor de bouwkunstexposities in 1975, Ontwerp W. Couwvel, Total Design.

C. B. Posthumus Meyjes, Administratiegebouw voor de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij, Droogbak Amsterdam, 1883. Sinds 1974 is het NDB gehuisvest in dit gebouw, dat nu 'Rijkskantoorgebouw' heet. 'Wanneer men, komende van het Singel, zich wendt naar de Droogbak, ziet men voor zich het kolossale, monstrueuze administratiegebouw van de Hollandse Spoor, dat zich daar verheft als een sombere poen.' (F. Bordewijk, *De Joodse cel.*) (Foto: Ger van der Vlugt.)

collecties betreft zelfs min of meer alleen te staan, afwisselend argwanend of positief bekeken door archief- en museumwereld: waar hoort het immers bij? Het meest lijkt deze instelling nog op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam. NDB en IISG vormen voor de archiefwereld een probleem. Rijks- en gemeente-archieven zijn belast met het voor het nageslacht bewaren van de neerslag op papier van de activiteiten van Nederlandse personen en instellingen – dus ook architecten – en kunnen de collecties van NDB en IISG ook tot hun territorium rekenen. En er zijn stukken bij, die menig archief in zijn bezit zou willen hebben, want een zeker chauvinisme kan de gemeente- en regionale archieven niet ontzegd worden: liever hebben zij de archieven van Dom van der Laan in Den Bosch dan op het NDB. In zekere zin heeft het NDB een voorsprong op een archiefbeleid dat pas laat waardering is gaan opbrengen voor het belang van particuliere archieven. Het lijkt zelfs zo te zijn dat het NDB de belangstelling voor de waardering van architectenarchieven heeft gestimuleerd. Pas in 1964 vond de oprichting plaats van het Centraal Register van Familiearchieven, vanwege de grote interesse hiervoor van officiële archiefzijde in 1978 omgedoopt – en de naamswijziging is veelbetekenend – tot Centraal Register van Particuliere Archieven en ondergebracht in het Rijksarchief in Den Haag.¹⁹⁾ Tot het instellen van een registratie is men overgegaan omdat, waar overheidsorganen onder de Archiefwet van 1962 vallen, particulieren niet onverkort aan het voorschrift gehouden kunnen worden hun archieven in

goede staat te houden en onder te brengen bij een overheidsarchief. Een omstandigheid die de archiefwereld heeft doen besluiten, naast voorlichting aan particulieren, voor dezen ook haar archiefbewaarplaatsen open te stellen. De particulier heeft echter de vrijheid zijn archief onder te brengen waar hij wil. Dat is de reden dat bibliotheken, musea en wetenschappelijke instituten soms over dit soort archieven beschikken. In het 'Voorlopig Standpunt van de Minister van WVC met betrekking tot de Discussienota Archiefbeleid' (1983)²⁰⁾ valt het NDB dan ook onder 'andere instellingen', dat is: anders dan officiële archieven en daarmee wordt de collectie van deze instelling wel als archivalisch belangrijk gekenmerkt, maar is het NDB geen archiefbewaarplaats in de zin der wet. Met enige nadruk stelt de Discussienota dat verwerving, ordening en bewaring bij dit soort instellingen nogal uiteenloopt. Archieven worden vaak partieel verworven zodat hun eenheid verloren gaat; de beveiliging is maar matig en het gebrek aan faciliteiten groot. Het wordt onjuist geacht, dat allerlei instellingen beslag leggen op overheids-gelden voor de oprichting van nieuwe depots buiten die van de rijks- en gemeentearchieven. De bedreiging die de archiefwereld van dit soort gespecialiseerde verzamelingen voelt uitgaan moet dan ook bezworen worden, zo kan men uit de Archiefnota opmaken. Indien een particulier archief past in de collectie van een gespecialiseerd museum dat niet aan de criteria van beheer etcetera voldoet, zou het geheel moeten worden overgebracht naar een archiefdepot dat daaraan wel voldoet. Vandaaruit kunnen dan belangrijke stukken ten bate van een expositie in bruikleen worden afgestaan. Het 'Voorlopig Standpunt' stelt vervolgens dat een uitbreiding van bestaande archiefdiensten eerder gewenst is dan de oprichting van nieuwe gespecialiseerde instituten. Trachten we de problematiek te overzien, dan kunnen we concluderen dat de specialistische verzamelingen een instelling als het NDB niet a priori tot een museum of een archief maken. Het opgaan in een groter geheel, waarbij de Stichting Wonen weer andersoortige documentatie inbrengt, verandert daaraan niet veel.

Beheer

Schuilt er gezien het bovenstaande niet een tegenstrijdigheid in de aankondiging van de minister een instituut te willen oprichten waarin de verzameling particuliere archieven van SAM en NDB een essentieel onderdeel gaat vormen? Dit is niet het geval. Het bezitten van belangrijke archieven en collecties heeft

19. In dit kader namen rijk en gemeente in 1970 de door het Nederlands Economisch Archief verzamelde bedrijfsarchieven over, die sinds 1926 door particulier initiatief waren bijeengebracht.
20. Uitgekomen naar aanleiding van de *Discussienota Archiefbeleid*, uitgebracht door de Commissie Nota Archiefbeleid in 1982.

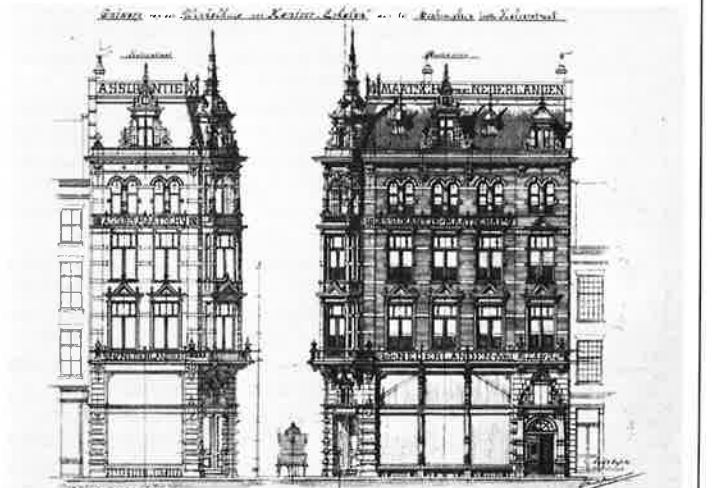

Michel de Klerk, ontwerp voor een watertoren, december 1912. (Archief De Klerk, NDB.)

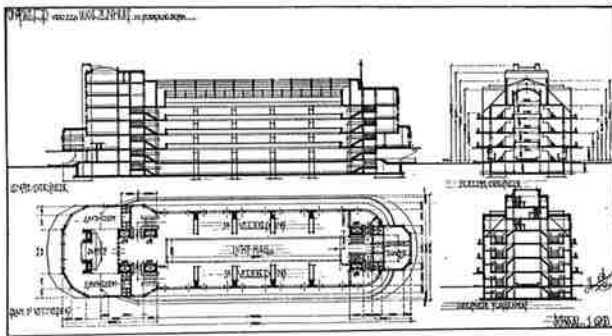
K. P. C. de Bazel, maquette prijsvraagontwerp voor het stadhuis aan de Coolingsingel in Rotterdam, 1913. Het ontwerp van prof. Henri Evers werd uitverkoren en gebouwd. (Archief De Bazel, NDB.)

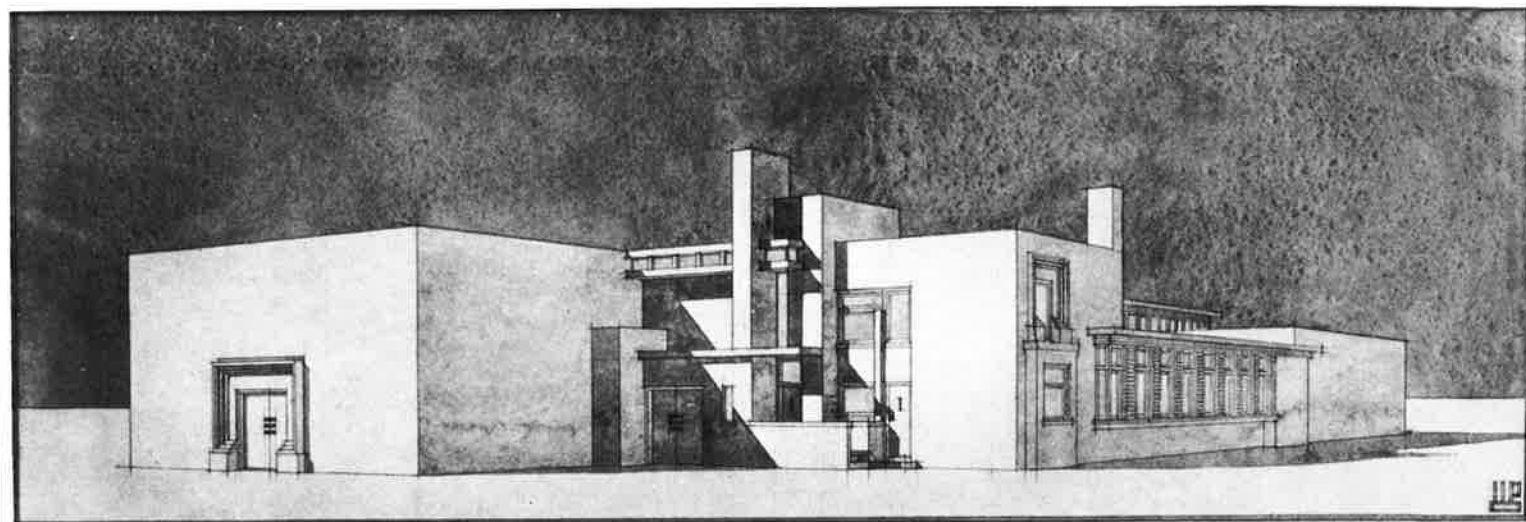
Evert Berman, ontwerp voor een winkel en kantoren voor De Nederlanden van 1845, Amsterdam, Sophiaplein (nu de Munt), 1889. Het ontwerp werd niet uitgevoerd; op deze plaats werd zes jaar later het nu nog bestaande (grotere) gebouw van Berlage gerealiseerd.

H. E. van den Pauwert, ontwerp voor een warenhuis, ca. 1924. (Collectie SAM/NDB.)

J. J. P. Oud, ontwerp voor een fabriek met kantoren en magazijnen voor de Fa. Wed. G. Oud Pz. en Co., Purmerend, 1919. (Archief Oud, NDB.)

consequenties voor beheer en bewerking, als men het op landelijk niveau wil bezien. Het heeft ook als consequentie dat er vanuit de archiefwereld met lede ogen naar het NDB gekeken wordt, als eerste door de rijksarchivaris. Dit is zeker niet onterecht, hoewel deze constatering nogal gratis genoemd mag worden. Immers, de Rijksarchiefdienst toonde bij de overwegingen van het rijk die voorafgingen aan de stichting van het NDB geen belangstelling voor de collecties en hun beheer. Dit beheer is op het NDB nu eenmaal niet optimaal, gemeten naar het belang van de aanwezige stukken. Deels komt dat door de jarenlange ondermaatse bezetting. De SAM heeft zich ondanks het gestelde in haar statuten van 1955 nauwelijks met beheer beziggehouden, noch met ideevorming omtrent de problematiek van archivalia en collecties. Ook na overdracht van het beheer aan het NDB in 1972 is door de staf aldaar weinig de gelegenheid te baat genomen – onder andere door het werk aan de vele tentoonstellingen – zich daarop te oriënteren. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft zich bij taakstelling en aanstellingen bij het NDB weinig bekommerd om deze archief-aspecten.

De oorzaak daarvan ligt onder meer in onderschatting door kunsthistorici en anderen van gespecialiseerd archivistisch werk. Een verantwoord beheer staat en valt met een goede inventarisatie van aanwezige archieven: het ordenen en beschrijven van de bestanddelen waaruit archieven zijn opgebouwd met als neerslag de inventaris. Daarmee worden ordelijk beheer en toegankelijkheid gewaarborgd. Tot voor kort was het zo, dat aankomende kunsthistorici zich ten behoeve van het schrijven van een scriptie ook bezighielden met de 'administratieve' verwerking van een archief. Niet alleen hadden zij geen enkele kennis van en ervaring met de archiefproblematiek, zij konden ook geen richtlijnen van het NDB zelf krijgen. Evenredig hiermee waren de mogelijkheden tot onherstelbare fouten, zoals het onherkenbaar maken van een originele ordening, het zogenaamde 'respect de fonds'.²¹⁾ De ontwikkeling dat

studenten een bijvak archiefwetenschappen doen is pas zeer recent.

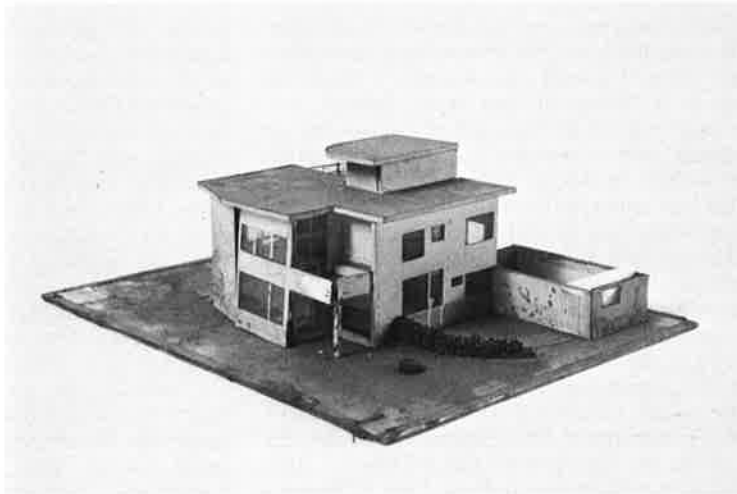
Voor het NDB is de keus tussen het een en het ander altijd zeer moeilijk geweest: of kunsthistorische studenten die archieven ontsluiten of beperkte toegankelijkheid. Dit laatste heeft niemand ooit wenselijk geacht, aangezien de behoefte altijd primair gericht is geweest op historisch onderzoek en tentoonstellingen. Dat dit het materiaal zelf en zijn ordening niet altijd goed heeft gedaan spreekt voor zich, als men weet dat vele archieven niet eens geordend zijn.

Aan de andere kant heeft het een voordeel met kunsthistorici en architectuurhistorische specialisten te werken: zij zijn vertrouwd met architectuurhistorisch materiaal. Met name wat betreft de kennis omtrent beschrijving, catalogisering en bestudering van tekeningen kan de kunsthistorische wetenschap goede diensten bewijzen, juist ook daar waar in de archiefwereld nog geen adequate beschrijvings- en inventarisatiemethoden voor architectuurarchieven zijn aangeboden.

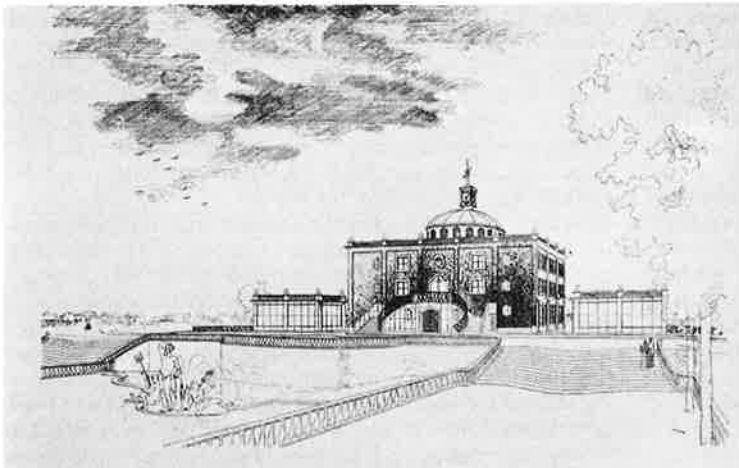
Expertise

Zijn kunsthistorici en archiefmensen niet altijd van elkaars disciplines op de hoogte, in het geval van de architectuurcollecties van een nieuw instituut zouden zij van elkaars kennis moeten profiteren om deze belangrijke verzamelingen naar behoren te beheren en toegankelijk te maken om zo onverantwoord 'grasduinen' in de archieven tot een einde te brengen. Wordt de archief functie van het NDB in officiële stukken nog altijd ontkend, het is onmiskenbaar dat dit archiefstandpunt ten aanzien van beheer, bewerking en omgaan met de architectuurcollecties sinds kort op het NDB veel aandacht krijgt. Sinds 1980 is een archivist op de archiefzaal aangesteld. Daarmee kan een al te grote nadruk op het houden van tentoonstellingen in evenwicht gebracht worden.

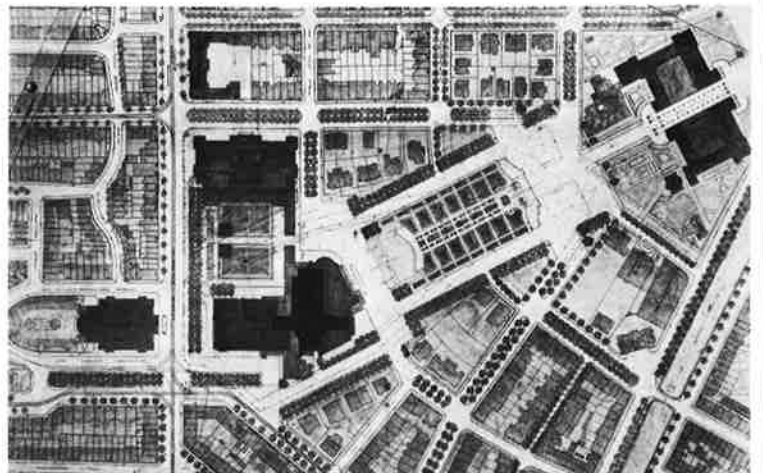
21. Voor deze term: W.J. Formsma, F.C.J. Ketelaar, *Gids voor de Nederlandse Archieven*, Haarlem 1981³, p. 644 e.v. Deze auteurs herinneren ook aan de ereplicht van de archivaris die bestaat uit het bewerken en uitgeven van de belangrijkste onder zijn beheer staande bescheiden tot bronnenpublicaties. Zie ook het standaardwerk van S. Muller, J.A. Feith, R. Fruin ThAz, *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van Archieven*, Groningen (1898) 1920.

Gerrit Rietveld, maquette van ontwerp voor een woonhuis, ca. 1932. (Archief Rietveld, NDB; in bruikleen bij Stedelijk Museum Amsterdam.)

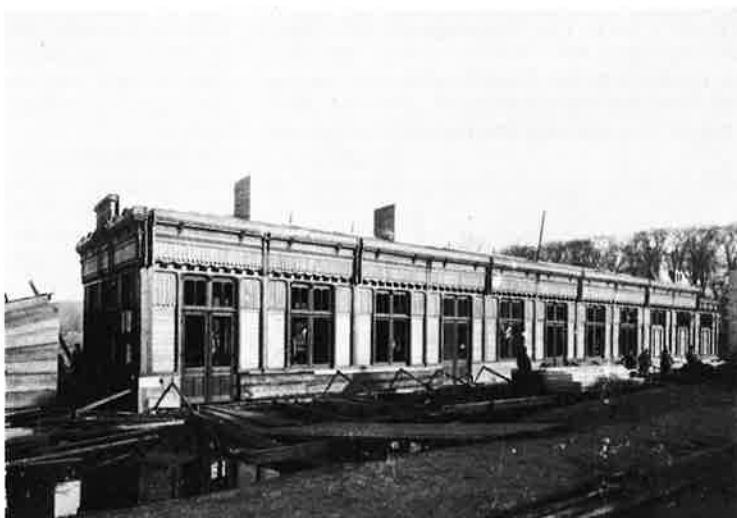

A. Staal en S. van Woerden, prijsvraagontwerp voor het stadhuis van Huizen, 1938. (Archief Staal, NDB.)

J. F. Staal, ontwerp (in meervoudige opdracht van de Wagnervereniging) voor een operagebouw op het Museumplein, Amsterdam, 1925. Situatietekening. (Archief Staal, NDB.)

Jacob F. Klinkhamer, Parkstation Johannesburg Zuid-Afrika, 1894-1898. Proefopstelling in Nederland van het hier vervaardigde perrongebouw voordat het naar Zuid-Afrika verscheept werd. Uit de combinatie van correspondentie, bestek en tekeningen en van foto's zoals deze is reconstructie van ontwerp- en bouwproces mogelijk.

De officiële archiefwereld zal zijn invloed zeker willen doen gelden, maar het nieuwe instituut moet hiervan onafhankelijk blijven. De verzamelde architectenarchieven en collecties zullen in het nieuwe instituut immers ingebed zijn in een structuur waar ze volledig tot hun recht komen, een structuur die tegemoet zal komen aan archivalische en museale verlangens, die bovendien historisch onderzoek mogelijk moet maken en ook de beroepsuitoefening van architecten dient te stimuleren. Daarmee wordt de paradox, hierboven opgeworpen door de inhoud van de Archiefnota, beantwoord. Het gebruik maken van de deskundigheden, door de archiefwereld ontwikkeld – hetgeen door stages van de Rijksarchiefschool geëffectueerd zou kunnen worden, zoals dat met kunsthistorici het geval is – kan leiden tot een vruchtbare symbiose van inzichten en methoden. Er moeten afspraken worden gemaakt met de archiefwereld over wat wel en niet kan worden verzameld. Hoe moet het bijvoorbeeld voor het instituut interessante archieven van rijksinstellingen als de Rijksgebouwdienst? Deze vallen vooralsnog onder de Archiefwet en dienen aan de archiefdiensten van de overheid te worden overgedragen.

Willen toekomstige generaties eveneens van de rijke collecties gebruik kunnen maken, dan dient – het zij hier als conclusie opgemerkt – vastgesteld te worden dat archivalische samenhang, onderzoek en presentatie in deze volgorde de grondslag dienen te vormen van het beheer en de verwerving van collecties van een nieuw op te richten instituut voor architectuur. Als archief *en* museum zal het dan een bijzondere plaats innemen te midden van andere 'architectuurmusea'. Verzamelt Klotz mooie tekeningen zonder intrinsieke samenhang met hun context en zijn op het RIBA in Londen de tekeningen veelal los verworven van archivalia (daar verzamelt men pas recentelijk ook hele archieven), de collecties van SAM en NDB munten uit doordat veelal de samenhang van tekeningen met overige archiefstukken bewaard is gebleven waardoor het procesmatige karakter van (Nederlandse) 19de- en 20ste-eeuwse architectuur op unieke wijze bestudeerd kan worden.

Toegang

Lopende studies op basis van de archieven in de Droogbak bevestigen nog eens de rijkdom van de documentatie die hier wordt bewaard. In de tentoonstellingen en catalogi uit 1975 en 1982 werd die rijkdom ook al enigszins duidelijk, maar daar werd het materiaal meer op museale wijze ingezet, terwijl de interesse voor het proces waarin de archiefstukken zijn ontstaan, leek te ontbreken.²²⁾ Brieven, rapporten, vergaderstukken of bestekken waren zo goed als niet vertegenwoordigd naast de tekeningen, modellen en foto's. Zo'n object-gerichte inzet van de 'top'stukken exploiteert de rijkdom van de archieven niet en is te zien als spiegel van de onderwaardering voor de overige archiefstukken. Tegelijk met de laatste serie exposities liet de tentoonstelling over Theo van Doesburg in het Haags Gemeentemuseum zien, hoe archiefstukken ook heel anders kunnen worden ingezet. Significant is ook, dat van de bronnen voor bouwhistorisch onderzoek die bij het NDB zijn ondergebracht, nog geen bronnenpublicaties verschenen zijn.

Wonen

Het samengaan van SAM en NDB met de Stichting Wonen brengt een derde partner in het vizier, die uit eigen traditie en taakstelling nieuwe aspecten inbrengt met betrekking tot de omgang met het geaccumuleerde materiaal.

De geschiedenis van de Stichting Wonen is in zekere zin een afspiegeling van de waardering voor de gebouwde omgeving in het Nederland van na de oorlog. Begonnen in 1946 met doelstellingen op het gebied van het verbeteren van de 'wooncultuur' in het interieur ('Goed Wonen'), verschoof rond 1970 de belangstelling naar het geheel van relaties van de mens met zijn omgeving. De banden met de sociologie

van bouwen en wonen werden nauwer dan die met fabricanten van goede meubelen of die met de Gebonden Kunsten Federatie.²³⁾

De doelstelling van de Stichting spreekt sinds 1979 van 'het geven van voorlichting aan een zo breed mogelijk publiek over de vormgeving van de gebouwde omgeving en het wekken van begrip voor de culturele aspecten van de inrichting van de omgeving als collectieve voorziening onder veranderende sociale en economische omstandigheden.' Het wekken van begrip voor die culturele aspecten heeft de Stichting vooral bij de overheid geprobeerd. Systematisch is de overheid (subsidiegever via het ministerie van WVC) erop aangesproken dat zij het bouwen niet in het geheel van culturele activiteiten wil beschouwen, maar alleen als economische activiteit.

De middelen die de Stichting Wonen gebruikt voor het bereiken van haar doelstelling, die kortweg wordt weergegeven met 'het belangstelling wekken voor architectuur en stedenbouw'²⁴⁾, zijn: tentoonstellingen, een tijdschrift, bibliotheek en documentatie, lesmateriaal voor onderwijs en vorming, publikaties (men denke aan de reeks 'A+S') en manifestaties.

Het tijdschrift *Wonen-TABK* (ruim 5000 abonnees) bestaat vanaf 1973 als zodanig en werkt onafhankelijk van de Stichting onder garantie van een redactiestatuut uit 1980. Bibliotheek en documentatie (onder meer een zeer uitgebreid knipselarchief) nemen een toenemend belangrijke plaats in de instelling in, met een gericht aanschafbeleid, dat onder andere samenhangt met de activiteiten van het tijdschrift en de tentoonstellingen.

De exposities van de Stichting richten zich niet uitsluitend op de actualiteit, maar strekken zich ook uit tot de recente geschiedenis van de architectuur. Meestal is wel de actualiteit aanleiding, ook voor de meer historische exposities. In 1984 hield men zeven tentoonstellingen, waarvan er drie ook elders werden getoond. Men omschrijft de tentoonstelling als 'een verbeelding naar aanleiding van architectuur, die telkens terdege inhoudelijk voorbereid en goed ontworpen moet zijn'. Voor die inhoudelijke voorbereiding worden regelmatig anderen ingehuurd, aangezien de mogelijkheden van de Stichting om zelf onderzoek te doen maar zeer beperkt zijn.

Behalve met exposities wordt het 'zo breed mogelijk publiek' ook benaderd door de educatieve afdeling. Men richt zich met diaprogramma's, lesmateriaal en ook tentoonstellingen in het bijzonder op scholen.

Overdracht

De Stichting Wonen beweegt zich met het geheel van haar taken op het gebied dat met de term 'overdracht' kan worden aangeduid. In tentoonstellingen, publikaties en educatieve projecten wordt geprobeerd kennis en begrip over te dragen ten aanzien van de gebouwde omgeving. De term 'gebouwde omgeving' kan overigens, gelet op de activiteiten van de Stichting, beter vervangen worden door 'het bouwen van de omgeving', omdat niet alleen het resultaat, maar ook het proces tot haar aandachtsgebied hoort.

De doelstellingen van de Stichting Wonen en de manier waarop die in principe worden ingevuld, vormen als het ware het complement dat aan de som van SAM en NDB ontbreekt. Maar de feitelijke invulling laat ook bij de Stichting Wonen nog wel te wensen over.

De Stichting heeft een grote staf voor de *vormen* van overdracht, maar bijna geen staf voor de *inhoud* die overgedragen zou moeten worden. Juist dat fenomeen zou een vruchtbare samensmelting met SAM en NDB kunnen bewerkstelligen. Bij het tentoonstellingsbeleid van de Stichting dreigt nu, onder druk van de omstandigheid dat de architectuur zich als autonome discipline presenteert, het gevaar dat men zich meer richt op objecten dan op processen. Het zelfde verschijnsel kortom, dat ook in de exposities van SAM en NDB te onderkennen viel. De

22. Zie Catalogi: Haags Gemeentemuseum: *Berlage in 1975 en De Nieuwe Beelding in de Architectuur; De Stijl in 1982*; Rijksmuseum Kröller Müller Otterlo: *Americana in 1975 en Het Nieuwe Bouwen Internationaal; CIAM in 1982*; Stedelijk Museum Amsterdam: *Amsterdamse School in 1975 en Amsterdam 1920-1960 in 1982*; NDB Amsterdam: *Architectura in 1975 en Voorgeschiedenis in 1982*; Museum Boymans-Van Beuningen Rotterdam: *Rotterdam 1920-1960 in 1982*.

23. A. Feld, M. Nijboer, *Analyse Stichting Wonen*, Werkstuk 2, p., 1982.

24. Jaarverslag Stichting Wonen 1984 p. 3.

NDB, SAM en Stichting Wonen, Biennale Jonge Nederlandse Architecten 1983, installatie Sjoerd Soeters. Belangrijk moment in de groeiende samenwerking tussen de drie instellingen. (Foto: NDB)

Tentoonstelling van het NDB, 1983, bij gelegenheid van de commotie rond het ontwerp voor een Wilhelmina-monument van Aldo van Eyck voor het Tournooiveld in Den Haag. (Foto: NDB).

Recente tentoonstellingen van de Stichting Wonen: *Quist, architect* en *Architectuur 84*, beide 1984. Ontwerp installaties gevel: Els Scholtes/Lily Hermans.

(Foto's: Ger van der Vlugt.)

Tentoonstelling Bouwkunst in druk, Stichting Wonen en NDB, zomer 1980.

onafhankelijkheid van de architectuurwereld die de Stichting zich heeft verworven kan nu juist het kritisch volgen van die processen mogelijk maken en op dit terrein bestaat een sterke traditie bij Wonen.

Toch lijkt de taakverdeling tussen de drie partners in fusie niet zo eenvoudig te liggen. Met name de SAM heeft, in weerwil van haar statuten, die hierover zwijgen, ambities ontwikkeld juist op het terrein van de overdracht. De geschiedenis van die ambities reikt weliswaar niet veel verder dan de dag van aantreden van de huidige voorzitter Nic. Tummers, maar deze stelt ze dan ook heel nadrukkelijk ten toon.

In een artikel in het *Financieele Dagblad* (januari 1985) maakte Tummers zich voor de SAM breed op het terrein van de 'overdrachtsmethode'.²⁵) Nadat hij de activiteiten van de Stichting Wonen heeft gebagatelliseerd tot 'pamflet-tair werken aan de straat', claimt hij voor de SAM ('met de M van museum in zijn naam') de zorg voor de 'overdrachtsmethode'. Dat de statuten van de SAM zich over dit werkgebied niet uitlaten deert de voorzitter niet, evenmin als het hem schijnt te zijn opgevallen dat de SAM nu juist op dit terrein geen glorieuze carrière heeft. Ook de laatste tentoonstelling van deze stichting, toen onder voorzitterschap van Tummers, was een monumentaal voorbeeld van hoe je een architectuurtentoonstelling niet moet maken. Hoewel iedereen het erover eens was, dat het materiaal over en van Schindler waaruit deze expositie bestond volstrekt uniek en buitengewoon prachtig was, heeft de SAM niet de moeite genomen met dat materiaal iets anders te doen dan het aan de wand te spijkeren. Van ook maar een schijn van een poging tot overdracht was geen sprake.

Zulke kritiek lijkt Tummers vóór te zijn geweest door in zijn artikel in januari op te merken dat de SAM zich met de zorg voor de 'overdrachtsmethode' tussen NDB en Stichting Wonen zou hebben moeten bewegen; 'De SAM was zich dat steeds bewust, maar had niet de middelen om aan methoden te werken. Wel werd een drietal methodische voorbeelden beschreven'. Gevraagd naar deze voorbeelden krijgt men drie stukken ter lezing aanbevolen: een werkschrift uit ±1977 van de hand van Nic. Tummers, een 'waarnemings-oefening' voor de Volkshogeschool in Valkenburg, opgezet door Nic. Tummers en de toespraak die Nic. Tummers hield op het laatste ICAM-Congres in Amsterdam.²⁶) De toespraak verdient nog publicatie om het niveau aan te geven waarop door de voorzitter wordt gedacht over de opzet van het architectuurinstituut. De 'waarnemingsoefening' ademt, evenals het werkschrift de sfeer van de jaren '70, met veel zintuiglijke en weinig intellectuele interesses.

Gelukkig wordt ook op andere fronten in de SAM over het te voeren beleid nagedacht. Sinds het werkschrift werd op 17 november 1981 een concept-beleidsplan opgesteld. Maar ook daarin is de afwijking van de doelstellingen in de statuten en de overlap met taakstelling van de Stichting Wonen het meest opvallend. Daarnaast is het wel interessant te constateren dat de SAM zich toen uitsprak voor een twee-eenheid van museum en documentatiecentrum in plaats van voor één instituut.

Op het terrein van de overdracht lijken dus nog wat hobbels genomen te moeten worden. Hoe men de kennis die vervat ligt in, of die te interpreteren is met behulp van de archieven, aan een 'breed publiek' wil overdragen verdient nog veel studie. De basis die hiervoor ligt bij de Stichting Wonen en, incidenteel, bij het NDB lijkt vooralsnog meer solide dan wat SAM-voorzitter Tummers ten beste geeft, terwijl de SAM-beleidsnota's zich lijken uit te spreken in de richting van wat de Stichting Wonen op dit ogenblik feitelijk onderneemt.

Toekomst

Samenvattend kan gesteld worden dat, als de collecties van NDB/SAM en Stichting Wonen eenmaal zullen zijn ingebed in de algemene structuur van het architectuurinstituut, zij een eminente rol kunnen spelen bij het verwezenlijken van

de doelstellingen van dit instituut. Door mogelijkheden te creëren voor studie en overdracht met behulp van de bestaande collecties en documentatie kan een historisch kader geschapen worden waarin criteria ter beoordeling van de gebouwde omgeving ontwikkeld kunnen worden. Of waarin architecten, wetenschappers en critici elkaar wederzijds kunnen volgen door niet alleen eindproducten, maar juist alles wat tot het bouwproces behoort ter discussie te stellen.

Onderzoek in de collecties op het gebied van de 19de- en 20ste-eeuwse architectuur zal belangrijker worden naarmate de inventarisatie van archieven en de algemene documentatie vollediger worden. Inventarissen, tekeningen-catalogi, indexen op tijdschriften, op architecten en gebouwen en op essentieel archiefmateriaal elders kunnen tezamen een databank vormen die niet alleen onderzoek en overdracht ten goede komt, maar ook het beheer en de zorg voor de eigen verzamelingen. Publikaties in velerlei vorm en gericht op een breed scala van doelgroepen zullen dit onderzoek openbaar dienen te maken.

Het invullen van een aantal premissen voor deze onderzoekspoot van het instituut is voor het welslagen hiervan noodzakelijk. Het personeel dient zelf deskundig te zijn op het gebied van inventarisatie, documentatie en onderzoek, waartoe specialisten onontbeerlijk zullen zijn. Via stages kunnen studenten van archiefopleidingen en universiteiten werkzaamheden verrichten die zowel het instituut als hun eigen studie ten goede komen. Samenwerking met universiteiten en hogescholen kan ervoor zorg dragen dat diverse onderzoeksvragen of het opzetten van documentatiesystemen tot een gedeelde verantwoordelijkheid worden. Via lezingen, colloquia en dergelijke kan de confrontatie tussen architectuurpraktijk en onderzoek ook voor een groter publiek betekenis krijgen. Wellicht verdient het aanbeveling ieder jaar een onderzoeker of architect 'in residence' te hebben.

Goed gereguleerde archiefopslag, een ruime archiefzaal plus een goed geoutilleerde bibliotheek met studiezalen, ieder met hun eigen staf, liggen in het verlengde hiervan.²⁷) Via microfiches van tekeningen en documenten kan een eerste (te automatiseren) ingang op de collecties worden geboden, zodat een betere conservering van belangrijke originele stukken wordt gewaarborgd. Daartoe dient ook een restauratieatelier dat zich op het het conserveren van de verschillende soorten architectuurtekeningen, foto's en 19de-eeuws papier richt.

De bestaande collecties zullen niet als een statisch geheel gezien moeten worden. Op basis van afspraken met rijks- en gemeentearchieven zal bekeken moeten worden wat wel en niet verworven kan worden. In weerwil van wat gedacht wordt zal het nog steeds mogelijk zijn bijvoorbeeld 19de-eeuwse tekeningen of archiefmateriaal te verzamelen, terwijl verbreding naar bijvoorbeeld aannemersarchieven evenzeer wenselijk lijkt.²⁸)

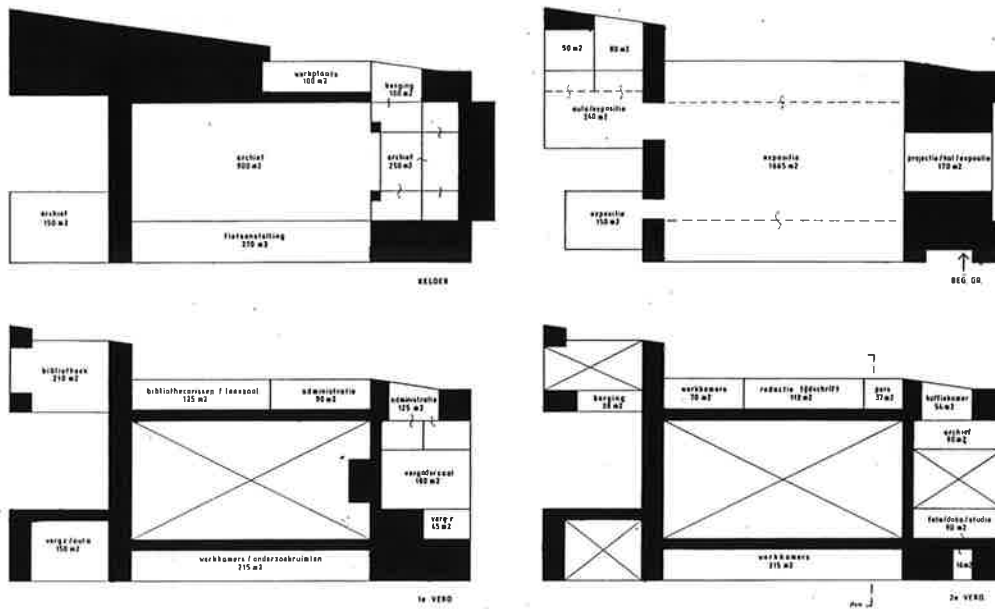
Een groter probleem zal het verwerven van modern materiaal zijn. Niet alleen omdat het ontwerpen veelvuldiger gebeurt met hulpmiddelen zoals telefoon en computer, die geen tastbare neerslag achterlaten, terwijl tegelijk de prijzen voor architectuurhistorisch materiaal stijgende zijn, maar meer nog omdat architecten naar alle waarschijnlijkheid een dubbelzinnige houding ten opzichte van het nieuwe instituut zullen gaan innemen. Nauwelijks geïnteresseerd in de historische aspecten van hun vak, en geconcentreerd op de dagelijkse ontwerp-praktijk, zullen zij niet snel tekeningen, ontwerpen en ander materiaal afstaan. Anderzijds zullen de collecties van het instituut op den duur het archief van de Nederlandse architectuur gaan worden, waarin een architect niet graag zal willen ontbreken. Tussen deze twee uitersten – het kritisch volgen van de huidige architecten-praktijk en tegelijk het kwaken van goodwill bij architecten zodat zij materiaal afstaan – moet het instituut door zien te laveren. Op den duur dient het instituut een dermate goede naam en faam te bezitten, dat het voor architecten en stedebouwers vanzelfsprekend wordt werk af te staan.

25. Nic. H.M. Tummers, 'Het hoe en waarom van een Architectuurmuseum', *Het Financieele Dagblad* 26 en 28 januari 1985.

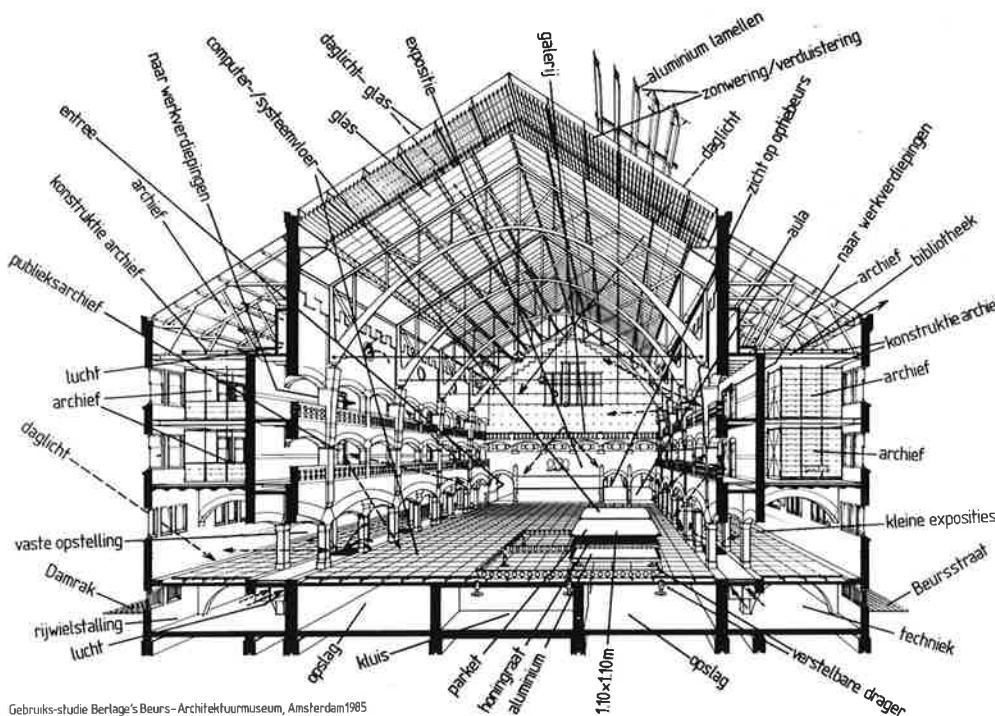
26. ICAM: International Confederation of Architectural Museums, Amsterdam september 1984.

27. Commissie Regeling Archiefruimten, Vereniging van Archivarissen in Nederland, oktober 1981, *Eindrapport. Regelen omtrent de bouw, verbouwing, inrichting en verandering van inrichting van archiefbewaarplassen en de ingebruikneming van gebouwen of gedeelten van gebouwen als archiefbewaarplassen, alsmede van de overige ruimten bestemd voor bewaring, beheer en raadpleging van archiefbescheiden* (artikel 6 en 2 eerste lid van de *Archiefwet 1962*).

28. Voor wat betreft de acquisitie van tekeningen, archieven, boeken en het aanleggen van documentatie zou de grens van 1850 verschoven dienen te worden naar 1800. Dat 1850 als grens een bijzonder willekeurige is, en met name samenhangt met de definitie van 'het jonge monument', blijkt bij Marieke Kuiper, *Jongere Bouwkunst. Amsterdam binnen de Singelgracht (1850-1940)*, Zeist juni 1984 p.1.

Rijksgebouwendienst, voorstel voor indeling van de Beurs in Amsterdam voor het architectuurinstituut, 1984. De archieven opgeborgen in de kelders, de bewerking elders.

Gebruiks-studie Berlage's Beurs - Architektuurmuseum, Amsterdam 1985

Jan Benthem en Mels Crowwel, voorstel voor indeling van de Beurs in Amsterdam voor het architectuurinstituut, april 1985. De archieven opgeslagen in de kamers aan de galerijen. De aard van de archiefvruimten (met de mogelijkheid van daglicht) en de relatie tussen de archiefbewaarplaatsen en de kamers voor onderzoek en bewerking lijken gunstiger dan in het voorstel van de RGD. Dit voorstel kan worden geïnterpreteerd als een bouwkundige weergave van de gedachten die in dit artikel worden ontwikkeld.

Naast objecten als tekeningen, maquettes enzovoort dienen trouwens de methoden die de 'oral history' biedt niet vergeten te worden.

Wat betreft de overdracht kan een zelfde aantal opmerkingen worden gemaakt. Zoals gezegd lenen de collecties zich bij uitstek voor tentoonstellingen, dia-, video- en filmprogramma's en voor het maken van bijvoorbeeld lesbrieven. Ook hier laten de collecties zich gebruiken naar de aard van de doelstellingen van het instituut. Het aantrekken van deskundig personeel vormt ook hier een voorwaarde. De verschillende overdrachtvormen leveren tevens de aanleiding om onderzoek te doen naar en te theoretiseren over de betekenis van de collecties en de wijze waarop hiermee

moet worden omgegaan bij het overdragen van informatie omtrent architectuur en stedenbouw. De premisse van een tentoonstellingsruimte annex ruimte voor een technische dienst is voor goed functioneren onontbeerlijk. Wetenschappelijke know-how ten aanzien van inrichting en tentoonstellingsbeleid zou in samenwerking met universiteiten en hogescholen ontwikkeld kunnen worden. Tot slot zij hier opgemerkt, dat de collecties nooit als een 'hulp'afdeling binnen het grote geheel van het instituut beschouwd mogen worden. Zij stellen hun eigen eisen van beheer en gebruik waarbij, zoals boven aangegeven, archivistische samenhang, onderzoek en presentatie in deze volgorde de grondslag dienen te vormen.